

Filologija med pragmatizmom in humanizmom

Philologie zwischen Pragmatismus und Humanismus

Philological studies between pragmatism and humanism

DEJAN KOS

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za germanistiko,
Koroška cesta 160, SI 2000 Maribor, dejan.kos@um.si

DOI <https://doi.org/10.18690/978-961-286-019-6.13>

ISBN 978-961-286-810-9

Der Aufsatz problematisiert den Status und die Perspektiven der philologischen Studien. Er geht von der Annahme aus, dass die Philologien ihren Weg aus der Randexistenz nur dann finden können, wenn es ihnen gelingt, die Ausweglosigkeit jener Logik zu enthüllen, die sie zum Randphänomen erst gemacht hat – die Ausweglosigkeit des Pragmatismus. Es geht dabei freilich nicht um die Abwendung von der Praxisbezogenheit der sprach- und literaturwissenschaftlichen Forschung. Im Gegenteil. Doch die zentrale Aufgabe der Philologien soll immerhin darin bestehen, gerade mithilfe ihres Expertenwissens das Bewusstsein für den blinden Fleck des (auch eigenen) Rationalismus und Empirismus zu schärfen. Nur die konsequente Selbstreflexion, die wertvollste Eigenschaft der Sprache und der Literatur, offenbart nämlich die eigentliche Natur unseres Daseins: die Abwesenheit des eigenen Zentrums und damit die Nähe zu allem, was wir nicht sind. Erst durch sie wird offensichtlich, wie fatal unser Bemühen ist, das Nachdenken über den Ursprung unseres Nachdenkens aus der Logik der Welterschließung und -beherrschung zu verbannen. Erst sie macht deutlich, dass gerade der Ausschluss unserer unhintergehbaren Offenheit aus dem pragmatischen Problemlösungsverfahren das zentrale Problem ist, das es zu lösen gilt. Erst durch ihre Einsicht in unser Ausgeliefertsein wird fassbar, dass das Leben nur dann sinnhaft wird, wenn der Pragmatismus weder als Grundlage unserer Überzeugungen noch als zentraler Beweggrund unserer Handlungen fungiert. Und schließlich: erst die unpragmatische »humanistische« Selbstreflexion, durch die erkennbar wird, dass uns wesentlich weniger gehört, als wir in der Lage sind, uns anzueignen, verleiht uns die Möglichkeit eines langfristigen Überlebens.

Schlüsselwörter: Philologie, Pragmatismus, Humanismus, Perspektiven philologischer Studien, Selbstreflexion

The paper discusses the position and perspectives of the so called philological studies. It establishes that the only way for philological studies to find a way out of their marginality is by revealing the impasse of the very logic that forced them into their marginal position: the impasse of the logic of pragmatism. Of course this does not mean that philological studies must give up solving the practical problems of communication and comprehension in the field of language and literature. Quite the contrary. However, perhaps an even

more important task of theirs is to employ their expert knowledge in order to sharpen the awareness of the blind spot of (even their own) rationalism and empiricism. Only consistent self-reflection, the most valuable feature of language and literature, reveals the deepest nature of our existence in the world: the absence of our own centrality and thereby the proximity to all that we ourselves are not. Only there it becomes obvious that our tendency to supplant the contemplation of the origins of our own thinking from the logic of understanding and controlling the world is erroneous. Only self-reflection reveals that precisely the exclusion of our *non-centrality* from the procedures for solving practical issues is the crucial problem that needs to be solved. Only with its insight into our being at the mercy of the world we can thus comprehend that life can only have meaning when pragmatism is neither the basis of our beliefs nor the central cause of our actions. And finally: only the non-pragmatism of “humanistic” self-reflection, which solely leads us to the comprehension that much less than we are able to take possession of actually belongs to us, opens up the possibility of long-term survival.

Key words: philological studies, pragmatism, humanism, perspectives of philological studies, self-reflection

1 Uvod

Pojem »filologija« je sprva označeval tiste učene dejavnosti, ki jih je že v antiki zaznamovala »ljubezen« (*philos*) do »besede« in »premišljevanja« (*logos*). Njihova prvotna naloga je bila tekstna kritika. Filologi so primerjali različice posameznega besedila, proučevali okoliščine njegovega nastajanja in dokumentirali kasnejše uredniške, cenzorske in siceršnje posege. Postopki identifikacije pristne verzije so pogosto zahtevali tudi poznavanje in premišljanje družbenih in kulturnih kontekstov na sočasni in na zgodovinski ravni. Ker so se kot privilegirani predmet besedilnokritičnih obravnav uveljavila zlasti dramska in verzna besedila, je filologija med drugim dobila status literarnovedne metode. Pogosto pa je bila »ljubezen do besede« usmerjena k proučevanju splošnejših jezikovnih pojavov – sintaktičnih, semantičnih, slogovnih in etimoloških prvin oz. zakonitosti. Prepletanje obeh problemskih področij je bilo značilno tudi za kasnejša stoletja in je bistveno zaznamovalo tudi procese, ki so na prehodu od predmodernih v moderne družbe privedli do razvoja filologije kot znanstvene discipline. Pri tem je šlo za premike, ki jih lahko razumemo samo v širšem družbeno- in kulturnozgodovinskem kontekstu.

2 Filologija v »klasični moderni«

Nastanek modernih družb v 18. in 19. stoletju je potekal v znamenju prehoda od stanovskega k funkcionalnemu tipu družbene diferenciacije. Gre za proces,

ki ni vplival le na reorganizacijo družbenih sistemov, temveč bistveno tudi na preoblikovanje kolektivnih in osebnih identitet. Korporativni, hierarhični in metafizično utemeljeni modeli sobivanja so se umaknili odprtim, nehierarhičnim in funkcionalno zasnovanim oblikam družbene organizacije (prim. Zinn 2008: 78). Visoka stopnja vertikalne in horizontalne mobilnosti je izkušnjo odprtosti še okrepila. Posameznik je bil primoran izoblikovati nabor dinamično se spreminjajočih verzij resničnosti, ki so ostale brez zavezujoče kolektivne točke identifikacije. Edini mehanizem, ki je v tej raznovrstnosti še lahko vzpostavil koherenco, je bila zmožnost proizvajanja smisla, utemeljena v logiki samorefleksivnega mišljenja. Po tej poti se je v modernih družbah razvil nov tip idealizirane subjektivitete, ki je v procesu samorefleksivnega premišljanja sveta stremela k teleološkemu razvijanju svojih racionalnih, emocionalnih in normativnih potencialov. Praznino, ki je nastala z razkrojem tradicionalnih stanovskih hierarhij pa je funkcionalno diferencirana družba zapolnila tudi na ravni vzpostavljanja kolektivnih identitet. Osrednjo vlogo je pri tem odigrala ideja naroda.

Tako je postalo razvidno, da so se filološka prizadevanja z nastankom modernih družb znašla v novem prostoru. Ta je bil v strukturnem in institucionalnem smislu zaznamovan s procesi diferenciacije in osamosvajanja družbenega sistema znanosti, ki se je že zgodaj razdelil na humanistične in naravoslovne discipline. V funkcionalnem smislu pa so filologije svoj temelj našle prav v obeh stebrih moderne družbe: v idejah avtonomne subjektivitete in nacionalne identitete. Preplet jezikoslovnih in literarnovednih pristopov se je v teh pogojih izkazal kot izjemno učinkovit. Proučevanje jezika in literature ni sledilo le izostrenim in metodološko premišljenim kriterijem znanstvenega delovanja, temveč je svoj raziskovalni predmet razumelo tudi kot nosilni izraz avtonomne osebne in narodove (samo)zavesti. Literarne študije so lingvistično podstat po eni strani nadgrajevale s širjenjem teoretičnega oz. metodološkega instrumentarija, po drugi pa s poseganjem v neizčrpen rezervoar estetske hipostaze jezika. Na individualni ravni je osrednjo vlogo množitve komunikacijskih in kognitivnih možnosti prevzel koncept estetske avtonomije. S pomočjo estetskih konvencij fikcionalnosti in večpomenskosti se je namreč literatura vzpostavila kot prostor, v katerem naj bi ideal svobodne in avtonomne subjektivitete dobil možnost svoje samouresničitve. Na tem mestu ne moremo razpravljati o tem, v kolikšni meri je ta ideja utopična, vsekakor pa ne gre prezreti dejstva, da ima estetsko prizadevanje po širitvi samorefleksivnih komunikacijskih in kognitivnih možnosti tudi svojo precej enoznačno spoznavnoteoretično, vrednostno ali celo ideološko podlago. Ideološka instrumentalizacija literature – in s tem tudi literarnovednih študij – pa je še očitnejša na makrostrukturni ravni vzpostavljanja kolektivnih identitet. Mehanizmi literarne kanonizacije

in kulturnega svetništva namreč bistveno presegajo meje literarnega sistema in globoko posegajo v politično paradigmo krepitve nacionalne zavesti. Tako se izkaže, da je filologija v moderni dobi dosegla razcvet zato, ker ni bila v sozvočju le s temeljnimi potezami prevladujočih verzij resničnosti, temveč je pomembno prispevala tudi k učinkovitemu delovanju vsaj treh družbenih sistemov – znanstvenega, estetskega in političnega.

3 Filologija v pozni moderni

Dinamika družbenih sprememb je v drugi polovici 20. stoletja preoblikovala strukturne in funkcionalne temelje modernih družb, s tem pa v bistveni meri tudi okvir, v katerem se razvijajo filološki študiji. Institucionalni pogoji se najprej spreminjajo zlasti z dramatičnim razvojem t. i. »trdih« znanosti (prim. Kruckis 2009: 574). Kriteriji znanstvenosti, značilni za naravoslovne, tehnične in družboslovne discipline (empiričnost, uporabnost, deskriptivnost, napovedljivost, metodičnost, ekonomičnost, eksperimentalnost, kavzalnost, intersubjektivna preverljivost) pridobijo tako rekoč univerzalno veljavo, humanistične vede – kamor sodi seveda tudi filologija – pa so s svojimi praviloma hermenevtičnimi, samorefleksivnimi in pojasnjevalnimi postopki odrinjene na obrobje znanstvenega sistema. Postopke verifikacije nadomešča logika t. i. hermenevtične argumentacije, pri tem pa samorefleksivnost in večperspektivnost nista niti v funkciji preverljivosti in uporabnosti (kot pri empiričnih znanostih) niti v funkciji semantične odprtosti (kot denimo pri umetnostih). Medtem ko ortodoksne znanosti transgresije iz logike svojega diskurza izločajo, umetnosti pa jih vanjo vključujejo kot svojo temeljno konvencijo, se zdi, da se humanistika vseskozi nahaja v prehodnem prostoru med opisi zakonitosti v opazovanih področjih in refleksijami o zakonitostih lastnega opazovanja. Tovrstna transgresivnost privede med drugim tudi do konfliktnega razmerja med humanistiko in empiričnimi znanostmi. Situacija se je zaostрила zlasti v 70. in 80. letih 20. stoletja, ko sta empirična in humanistična paradigma nastopali v antagonističnih vlogah. V zadnjih desetletjih se krepijo težnje po njunem zbliževanju, vendar se humanistične – in v njihovem okviru seveda tudi filološke – študije še zmeraj težko odpovedo obrambni drži. Težave so na videz nerešljive: zdi se, da prevzemanje empiričnih metod ogroža identiteto humanistike, njihovo zavračanje pa njen ugled.

Nič obetavnejši pa niso niti trendi splošnih družbenih sprememb. V obdobju pozne moderne namreč opažamo razpad prav tistih velikih zgodb, v katerih so bile humanistične oz. filološke vede tradicionalno utemeljene. Razloga za to sta vsaj dva: globalno povezovanje družbenih sistemov (ekonomija, politika,

pravo, znanost itd.) in medijska reprodukcija družbeno veljavnih verzij sveta. Oba procesa privedeta do oslabitve povezovalnih mehanizmov, ki so v »klastični« modernosti tvorili podlago velikih pripovedi o osamosvajanju subjekta in naroda. Z mnogoterostjo, fragmentarnostjo, partikularnostjo, arbitrarnostjo in fikcionalnostjo tehnološko proizvedenih modelov resničnosti razpada okvir, ki posamezniku omogoča vzpostavitev integralne subjektivitete, z globalizacijo funkcionalnih sistemov pa tudi podlaga, ki nacionalni ideji daje privilegirani status pri vzpostavljanju kolektivnih identitet. Idejo avtonomnega subjekta polagoma nadomesti koncept »skrpanih identitet« (*patchwork identities*), ob bok nacionalnim kulturam pa stopajo pojmi medkulturnosti, transkulturnosti in multikulturnosti.

Humanistične – in s tem tudi filološke – vede ta proces povečini spremljajo s precejšnje mero defetizma. Iz obrobne položaja se poskušajo izviti kvečjemu s posnemanjem metod empiričnih znanosti ali pa s sklicevanjem na družbeni pomen humanističnih idealov. Učinkovitost obeh strategij je omejena. Na metodološki ravni smo priča nepreglednemu in pogosto protislovnemu naboru teoretičnih izhodišč in proceduralnih pristopov, ki segajo od empiričnih preko poststrukturalističnih do hermenevitičnih paradigem. Občutek njihove poljubnosti še zlasti okrepi izključujoča, polemična in samopromocijska logika konceptualnih »obratov« in nereflektiranost metodološkega pluralizma (prim. Kos 2013: 178). Problematična pa je tudi širša družbena legitimacija filoloških ved. Jezikoslovje in literarna veda se bodisi brez posebnega premisleka podrejata utilitarizmu in pragmatizmu prevladujočih ekonomskih in političnih sistemov, bodisi ta izhodišča problematizirata s sklicevanjem na bolj ali manj anahronistične ali utopične ideale humanističnih tradicij.

4 Perspektive filoloških študijev

Preostane potemtakem filologiji dandanes še kaj drugega, kot izbira med utilitaristično trivializacijo in marginalizirano utopičnostjo? Odgovore je potrebno iskati v povezavi med obema ravnema njenega obstoja – epistemološko in kulturnozgodovinsko.

V znanstvenoteoretičnem pogledu sta – kot je razvidno iz zgornjega premisleka – osrednja problema filoloških ved partikularnost in arbitrarnost njihovega metodološkega instrumentarija. Oba izhajata iz specifične narave t. i. humanistike. Ali natančneje: problema metodološke partikularnosti in poljubnosti sta povezana z dejstvom, da humanistične discipline ne vzpostavljajo tako jasnih norm in konvencij lastnega delovanja, kot je to značilno za

naravoslovne, družboslovne in tehnične znanosti. Ob težnji po objektivizaciji svojih predmetnih področij (večinoma so to mišljenje, jezik, umetnost in kultura) humanistiko namreč zaznamuje tudi visoka stopnja samorefleksivnosti in večperspektivnosti.

Pot do rešitve problema je najprej potrebno iskati v odpravljanju vrednostne asimetrije: filologija naj se zgleduje po empiričnih znanostih v tistih razsežnostih, kjer so te učinkovitejše (pragmatična sinteza teoretičnosti, empiričnosti in uporabnosti), vendar naj potencialov samorefleksivnega in večperspektivnega mišljenja ne razume kot epistemoloških pomanjkljivosti. Dodatna spodbuda v tej smeri prihaja celo s strani uporabnih znanosti samih, ki v zadnjem času odkrivajo pomen hermenevtičnih metod pri vrednotenju empiričnih podatkov (prim. Hladnik 1995: 329). Res je, da »empiriki« hierarhičnega razmerja med obema paradigmama še zdaleč niso pripravljene preseči, vendar bi zagovornikom filologije koristilo ravno to, da bi pozornost preusmerili k spoznavnim prednostim samorefleksivnega in transgresivnega mišljenja in izostrili zavest o tem, da je premislek o izhodiščih lastnega mišljenja pomemben dejavnik v ekonomiji orientacijskih strategij. Humanistične discipline nasploh bi torej najbrž morale priznati, da z empiričnimi znanostmi ne morejo tekmovali na področju pragmatičnega reševanja družbeno relevantnih problemov in se obenem zavedati, da razvijajo spoznavne potenciale, ki v disciplinah, osredotočenih izključno na predmete svojega opazovanja, ostajajo nerazviti. Z vključitvijo opazovalčeve perspektive v elaborirane opise okolja namreč humanistika omogoča tudi več kot samo intuitivne vpoglede v razmerja med poljubnimi in nepoljubnimi razsežnostmi sveta (prim. Kos 2012: 79). Na ta način ne doseže le učinkovitejšega obvladovanje kontingence, temveč tudi premik fokusa od reševanja relevantnih problemov k premišljanju problema same relevantnosti.

Naslednji korak na poti epistemološke utemeljitve filoloških ved je tako na dlani: iskati je potrebno sinergije med empiričnimi in hermenevtičnimi usmeritvami. Prav kakor so (vsaj na implicitni ravni) v empiričnih znanostih postopki hermenevtičnega osmišljanja neizbežni, tako so po drugi strani empirični postopki nujni pogoj prepričljivih hermenevtičnih refleksij. Interdisciplinarni posegi jezikoslovja in literarne vede na področja nevroloških, kognitivističnih, psiholoških, komunikoloških, socioloških in kulturoloških raziskav torej identitete obeh disciplin ne ogrožajo, temveč – prav nasprotno – vzpostavljajo okvir njune verodostojnosti. Vendar pa lahko holistična zasnova filoloških študijev seže še bistveno globlje. Njihovi osrednji področji – jezik in književnost – sta namreč tudi prostor, v katerem se vzpostavljajo temeljni mehanizmi modeliranja resničnosti: koherenca, kavzalnost, narativnost, (samo)referencialnost itd. Ko filologija proučuje svoje predmetno področje, opazuje hkrati

tudi mehanizme svoje lastne geneze. Šele v tovrstni samorefleksiji se lahko mišljenje dokoplje do novega razumevanja svojega položaja v svetu: točka, iz katere opazujemo svet, ne more biti v nobenem primeru *izhodišče* spoznanja, temveč venomer le *rezultat* spoznavnih procesov, iz katerih je tudi sama izšla. Kako bi sploh lahko bilo drugače? Sleherni ideja subjektive avtonomije oz. svobodne volje bi morala namreč – premišljena do konca – nujno pristati v nekakšni psevdo-metafizični logiki izločitve opazovalca iz ontologije opazovanega sveta. Čeprav neradi priznamo, smo to vedeli že od nekdaj. Sleherni dejanje je v celoti določeno z dejavniki, ki jih nismo sami izbrali in na katere nimamo nikakršnega vpliva. Kakor nismo izbrali svojega telesa, nismo izbrali niti okolja, v katerem smo zgradili svoj svet, niti ne izbiramo svojih lastnih želja. Kakšen pomen imajo torej izbire, ko pa nismo izbrali sebe?

Na podoben način se razkroji tudi predmet našega spoznanja. Že dolgo vemo, da zaznave lahko primerjamo le z drugimi zaznavami, ne pa z okoljem samim (prim. Schmidt 1994: 13). Vemo tudi, da je svet dostopen spoznanju izključno v skladnosti z mehanizmi, ki so imanentni spoznavnemu procesu. Vse, kar je z njimi nezdružljivo, ostaja onkraj razumevanja. Še zlasti pa ne moremo ničesar izvedeti o izvoru obstoja samega. Prepričani smo lahko samo o tem, kar na videz nasprotuje naši intuiciji in razumu: izhodišče spoznanja ni v nas, temveč v tem, od koder je spoznanje izšlo. Tako na mestu, kjer pričakujemo steber lastne moči, odkrijemo praznino, ki jo lahko izpolnimo samo s tem, iz česar smo sami izšli. V jedru humanistične samorefleksije se torej skriva etika ontološke izročnosti svetu in soljudem: uresničeni smo lahko samo v občutenju popolne bližine do vsega, kar nismo sami. Sleherni individualnost je le ena od mnogoterih oblik ene same brezoblične povezanosti.

Po tej poti se v dokončni izpeljavi samoreferencialnih zmožnosti mišljenja ne razkrije le problematičnost nedomišljene epistemologije empiričnih znanosti, temveč postane problematičen celo glavni tok evropske (in vse bolj tudi globalne) kulturne zgodovine, v katerem je ta epistemologija utemeljena. Njeno jedro je namreč prav ontološka ločenost subjekta in objekta, ki je privedla do psevdo-metafizične domneve o subjektu kot avtonomnemu nosilcu spoznanja, izvzetem iz predmeta svojega opazovanja. Ker so procesi diferenciacije zahodnih družb iluzijo subjektive avtonomije še okrepili, smo danes priča dogmatski, ekscesni in do skrajnosti trivializirani različici antropocentrizma. Njeni uničujoči učinki so vnebovpijoči. Pragmatizem je torej sprejemljiv samo takrat, ko je utemeljen v nepragmatičnem osmišljanju našega bivanja v svetu. Zato je nujno, da se tudi asimetrično razmerje med empiričnimi in humanističnimi znanostmi prevesi na stran slednjih.

5 Sklep

Razprava se ukvarja s položajem in perspektivami t. i. filoloških študijev. Pri tem ugotavlja, da lahko ti izhod iz svoje obrobniosti najdejo samo tako, da pokažejo brezizhodnost tiste logike, ki jih je izrinila na obrobje: brezizhodnost logike pragmatizma. Tu seveda ne gre za to, da bi se filološki študiji morali odpovedati reševanju praktičnih problemov (spo)razumevanja v polju jezika in književnosti. Nasprotno. Vendar pa je morda njihova še pomembnejša naloga v tem, da prav s pomočjo svojih ekspertnih znanj izostrijo zavest o slepi pegi (tudi lastnega) racionalizma in empirizma. Šele dosledna samorefleksija, najdragocenejša lastnost jezika in književnosti, namreč razkrije najglobljo naravo našega prebivanja v svetu: bližino do vsega, kar nismo sami. Šele v njej postane očitno, kako zmotna je naša težnja, da bi premišljanje o izhodiščih lastnega mišljenja izrinili iz logike razumevanja in obvladovanja sveta. Šele ona pokaže, da je prav izločitev lastne *ne-središčnosti* iz postopkov reševanja praktičnih problemov ključen problem, ki ga je potrebno rešiti. Šele z njenim uvidom v našo izročnost svetu lahko torej dojamemo, da je osmislitev življenja mogoča šele takrat, ko pragmatizem ni niti podlaga naših prepričanj niti osrednji vzgib naših ravnanj. In naposled: šele nepragmatičnost »humanistične« samorefleksije, ki nas edina privede do spoznanja, da nam pripada bistveno manj, kot smo si zmožni prisvojiti, nam odpira tudi možnost dolgoročnega preživetja.

Literatura

Miran HLADNIK, 1995: Količinske in empirične raziskave literature. *Slavistična revija* 43/3, 319–340.

Dejan KOS, 2013: Anachronismen und Perspektiven der germanistischen Literaturwissenschaft. *Turn, Turn, Turn? oder: Braucht die Germanistik eine germanistische Wende?: Eine Rundfrage zum Jubiläum der LiLi*. Ur. Hartmut Bleumer. *LiLi, Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 43/172, 177–180.

Dejan KOS, 2012: Transgresivnost v znanosti, literaturi in humanistiki. *Primerjalna književnost* 35/2, 75–81.

Hans-Martin KRUCKIS, 2009: Positivismus / Biographismus. *Methodengeschichte der Germanistik*. Ur. Jost Schneider. Berlin/New York: de Gruyter. 573–596.

Gerhard ROTH, 2003: *Fühlen, Denken, Handeln. Wie das Gehirn unser Verhalten steuert*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Siegfried J. SCHMIDT, 1994: *Kognitive Autonomie und soziale Orientierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Jens O. ZINN, 2008: *Social Theories of Risk and Uncertainty: An Introduction*. Malden MA: Blackwell Publishers.